
KÖPRÜLÜ KÜT.
438
M. Asım BY.

کوپریلی زاده مرحوم فاضل احمد پاشا کتبخانه‌سنه اهدا اولنمشدر
مستفید اولان ذوات کرامدن او علم مراحق
مرحوم محمد علمنیك روح‌جیچون مع صلوات
یاد بیوریلمسی مرجودر
٢٣ ص ٢٥٤

الحاج احمد وهبی
کاتب ...
محمد پاشا

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي سخّني من نوائر نعمائه تدوين قواعد
الفرس بكرم الطافه والصلوة والسلام على
رسوله محمد سيد العجم والعرب وعلى اله واصحابه
البانين مباني الادب وبعد فهذه رسالة مشتملة
على القواعد الفرسية ومكتفية لمن حفظها
بمعرفة لسان الفارسية قد سلكت في سلك
بيانها فرائد من فوائد نالها اذني مستمعا من
كلام البلغاء ونظمت في نظام قوانينها غرر
من درر غاص لها ذهني مستشهدا بابيات
الفصحاء وافرغت في قالب البيان اكثر ما هو
من مفصلات الفرس وسميتها لاحتوائها
على بيان قواعده قواعد الفرس وسئل الله

النافع

النافع ان ينفع بها ويفيض كثيرا على صاحبها
وطالبها وجعلتها على اربعة ابواب معتصما به
لا اله الا هو ربي توكلت عليه وهو حسبي الباب
الاول في احوال الاسم الباب الثاني في احوال الفعل
الباب الثالث في احوال الحرف الباب الرابع في
تعداد الاسم وترجمته بالتركية سواء كان عينا او
معنى الباب الاول في احوال الاسم وهو ما جاز
ان يخبر عنه اما بفعل مجرد عن الضمير البارز
او بغيره فان كان الاول فلا حاجة في الاخبار عنه
الى رابطة لفظا بل هي مقدرة فيه نحو زيد آمد
فان الرابطة فيه مستترة دالة على الرابطة الحقيقية
التي هي النسبة بين الخبر والمخبر عنه كما قال
الحافظ الشيرازي شعر

عمر بگذشت به بی حاصلی و بوالهوسی
ای پسر جام میم ده که به پیری برسی

ای بگذشت او وان کان الثانی فالرابطة
فیه لازمة لفظا وهو لا یخلو اما ان یکون اسما
او فعلا غیر مجرد عنه فان کان الاول فرابطه
بود ودارد وهست واست ونیست
وبالکسرة والضمائر البارزة مثال الاولی
کقولک زید آینده بود والثانیة زید خبر دارد
والثالثة زید آینده هست والرابعة زید موجود است
والخامسة زید قائم نیست ولکل واحد منها
یجوز اتصال الضمیر البارز وهو اند وای وآید
وام وایم بعد حذف همزتها لفظا وکتابة
مثل بودند وبودی وبودید وبودم وبودیم
وقس الباقی علیه ومثال السادسة زید دبیر
بکسر الراء ویجوز بالیاء ایضا لبیان الکسرة
او للاشباع کما قال الشیخ نجم الدین دایه رحمه الله

گر دیده بکس می نگرد من چه کنم

از خود گله کن که روشنایش توی
فان روشنایش مبتدأ وتوی خبره فالکسرة
رابطة والیاء لتنبیهها ومثال السابعة نحو قوم
ایستاده اند وتو ایستادی وشما ایستاده اید
ومن ایستاده ام وما ایستادیم کقوله شعر

دیرینه یاران من اندای پندگو اندوه غم
در بی غمی سمار هم زیشان مرا تنها مکن

فان اندوه مبتدأ وغم معطوف علیه ودیرینه یاران
من خبر مقدم علیه واند ضمیر بارز رابطة للاخبار
وان کان الثانی فالرابطة فیه هی الضمائر المتصلة
فقط نحو مردمان رفتند فمردمان مبتدأ ورفتند
خبره واند رابطة الاخبار وقس علیه ضمیر المتکلم
والمخاطب وقد یحذف الخبر ویقام الرابطة مقامه
لقیام قرینة کقوله

امید هست که بر سند گان مخلص را

که ناامید نکردند ز آستان اله

ای امید حاصل هست فحذف حاصل لانه من
الافعال العامة یدل علیه سوق الکلام وقد
یقدم الرابطة علی المبتداء کقوله

هست امید دل بیچاره که توفیق رفیق
کند الله که الله ولی التوفیق

واعلم ان العرب کما یخلطونه بالفارسی ویجعلون
اسلوبه کاسلوبه فی جمیع الاحکام کقول
المنشی المترسل مبارزان میدانِ مجاهده
ومجاهدان ایوان مشاهده عامل کارگاه
هدایت کامل بارگاه عنایت الی آخره
مثل هذا کثیر فی کلامهم کذلک الفارسی
بالعربی ایضا ویعربونه ویجعلون اسلوبه
کاسلوبه فی جریان الاعراب وادخال التنوین
وغیر ذلک کقوله شعر

ناظر

ناظر چشمی الی دیدارکم فی کل روز
حاضر گوشی علی گفتارکم فی کل حال

فصل اعلم ان آخر المضاف فی الفارسی مکسور ابدا
والمضاف الیه ساکن بخلاف العربی مثل جانِ من
وسرِ عشق بکسر المضاف وسکون المضاف الیه
کما قال مولانا جامی شعر

جامی کشیده دار زبانرا که سرِ عشق
رمزیست باکس مگو حدیثست وکس مدان

فان سر بالکسر مضاف وعشق بالسکون مضاف الیه
والمعطوف علیه مضموم والمعطوف ایضا ساکن
اذا لم یتلفظ الواو العاطفة واذا تلفظت فهو ساکن
ایضا لکن الاول افصح مثل زید وعمرو آمدند کقوله

هر چند در نهان وعیان نیست غیر او
فی حد ذاته نه نهانست ونه عیان

والموصوف ساکن ایضا اذا لم یلحق بآخره الیاء الافرادیة

مثل زيد كه آمد قائمست بسكون الموصوف وهو
زيد واذا الحقت اليآء بكسر صيانة للياء كقوله شعر

باقامتى كه سرو سهى كر ببيندش
بر پا ستاده تا بقيامت كند قيام

واخر الصفة ايضا ساكنة اذا وقعت فعلا مجردا
نحو مردى كه كفت بالسكون وشرطهما اقحام
لفظة كه بينهما رابطة او الحاق رابطة من الروابط
المذكورة معها اذا لم يكن فعلا مجردا مثال الاول
كقوله شعر

قارون هلاك شد كه چهل خانه كنج داشت
نوشين روان نمرد كه نام نكو كذاشت

فان داشت وكذاشت صفتان لقارون و
نوشين روان لا رابطة ههنا بغير لفظة كه تقديرهما
قارون كه داشت چهل خانه ونوشين روان كه
كذاشت نام نكو فالرابطة ههنا كه فقط واما اخرت

فيها

فيها لضرورة الشعر ومثال الثاني كما قال الحافظ الشيرازي

من كه سر در نياورم بدو كون
كردنم زير بار منت اوست

فمن مبتداء وموصوف وكه اقحمت رابطة للموصوف
والصفة وسر مبتداء ثان ودر للمفاجاة ونياورم
فعل النفي ومبهم المتكلم علامة لفاعله والباء حرف
من حروف التعدية متعلق بنياورم ودو اسم من
اسماء العدد وكون تميز له لابهامه وهذه الجملة
اعني الفعل والفاعل جملة فعلية خبر للمبتداء الثاني
وهو مع خبره جملة اسمية صفة للمبتداء الاول وكردن
مضاف الى ضمير المتكلم مكسورة تقديرا وان كان
مفتوحا لفظا لاتصاله به اي كردن من بالكسر
مبتدا وزير مضاف الى بار مكسور وبار مضاف
الى منت مكسور ومنت مضاف الى ضمير الغائب
مكسور وهو او راجع الى الله تعالى وهذا المجموع خبر

للمبتداء وهو کردنم واست رابطة حذف الفه
لاتصاله الی ما قبله وهذه الجملة اعنی المبتداء والخبر
خبر للمبتدآء الاول وهو من والاستشهاد فیه ان
الصفة ههنا وقعت غیر الفعل مجرد فذکر الرابطتان
معا احدهما که فی قوله من که سر در نیاورم والاخر
میم المتکلم وانما احتیج الی حل ترکیبه لان الرابطة
ههنا اعنی المیم فی نیاورم علامة ثلاثة اشیاء
احدها رابطة للخبر والثانی رابطة للصفة و
الثالث علامة للفاعل فلزم تفریقها وتبیینها
وبیان الباقی استطرادی واما قولهم نوشین
روان عادل گفت ومردی جومرد آمد وغیرهما
بغیر اقحام لفظة که بینهما وغیر الحاق رابطة من
الروابط المذکورة وبغیر سکون الموصوف بل بکسرة
فمأول بتقدیر اقحام لفظ که بینهما والحاق رابطة
من الروابط المذکورة فان تقدیرهما نوشین

روان که

روان که عادلست گفت ومردی که جومردست
آمد فحذفتا لظهورهما اولان جومرد وعادل مضاف
الیهما لنوشین روان ومردی لا صفة من قبیل
خاتم فضة ویجوز حذف الموصوف للعلم به ومثل
هذا کثیر شایع فی کلامهم کما قال پیوندی شیرازی

لبت راهر که می بیند روان و جان در میان آرد
به پیش لعل جان بخشت هزاران جان چه جان آرد

یعنی هر کس که می بیند فان کس موصوف بمی بیند
حذف للعلم به **فصل** الاسماء المتضمنة بمعنی
حرف الاستفهام سبعة «که» و «چه» و «چون»
و «کدام» و «کجا» و «چند» و «کی» مثال الاول کقولک
کیست این مرد وقد یکون الاستفهام للانکار
کقوله

که می گوید که هست این صورت از گل
همه لطف و همه جان و همه دل

وقد یکون رابطهٔ للوصف کما مرّ . وقد یکون

للتعلیل کما قال فخر الدین شیرازی بیت

مَنْ ازان نرگس بیمار اگر پرهیزم اولیتر

که هم تُرکَسْت وهم ظالم که تیر اندر کمان دارد

وقد یکون زائده کقوله بیت

گفتم که ماهی دیده ام گفتا که مه روی منست

گفتم هلالِ نو ببین گفتا که ابروی منست

ومثال الثانی مثل چه بود فی قول مولانا جامی بیت

بر نشان پای او سازم بهانه سجده را

تا نه پرسد کس که رخ بر خاک مالیدن چه بود

وقد یکون الاستفهام به للنفی مثل چه کار دارد فی قول

خسرو بیت

بخدا که سینه ام را بشکاف وجان برون کن

که درون خانهٔ تو دِگری چه کار دارد

وقد یکون للتعجب فی المدح کقوله بیت

خوش گفت

چه خوش گفت یکباش با خیلتاش

چو دشمن خراشیدی ایمن مباش

وقد یکون فی الذم کقوله بیت

بنیاد کردهٔ که کنی خانمان خراب

ای خانمان خراب چه بنیاد کردهٔ

ومثال الثالث مثل چونی فی قول الشاعر بیت

با دل گفتم ای دل شیدا چونی

بی ما بر آن دلبر رعنا چونی

وقد یکون الاستفهام به للنفی ایضاً کما قال مولانا جامی بیت

من چون گذرم از سر کوی تو که زانجا

یارای گذشتن نبود باد صبا را

وقد یکون للتشبیه مثل چون تو بی فی قول خسرو بیت

گفتم ز جور چون توبی زنّار بندم گفت نه

در کفر چون صادق نهٔ زنّار را رسوا مکن

وقد یکون للتفریع کما قال الشیخ کمال الدین خجندی بیت

چو میت که در کعبه وگهی بر در دیر
چون گدای تو شدم از تو شد این دربدری

وقد یرکب چون التی للتشبیه باین ویحذف واوه
والف این ح ویقال چنین کقول الشاعر ب

نوشتم من چنین حرفی بخوانید
که بر دیوانه و عاشق قلم نیست

وقد تقلب یاؤه الفاً ویقال چنان وفی الاستعمال
یختلفان قرباً وبعداً والاول بمنزلة مثل هذا والثانی
بمنزلة مثل ذلک ومثال الرابع کقولک آن کدام
مردست کما قال الشیخ عطار ب

از چه گشتی رنجه و چون آمدی
از کدامین شغل بیرون آمدی

اصله کدام این فحذف الالف لترکیبهما فقیل کدامین ویطلق
لذوی العلم وغیره کما عرفت من المثال ومثال
الخامس کقولک کجاست این کما قال مولانا جامی ب

سائلی دی

سائلی دی می گذشت کان ماه را خانه کجاست
من لغیرت سوختم کان خانه پرسیدن چه بود

ومثال السادس در اهمت چندست وقد یفید
الاستفهام به النفی کما قال الثانی ب

ترا در استغاثت چند جویم
اجبنی ساعة واسمع دعائی

وقد یراد به مجرد التکثیر کقول ب

گه زلف پیش رخ نهی که خال پیش لب کشی
جان دارد آخر هر کسی چندین بلا بیچا مکن

ومثال السابع کقولک کی می روی وقد یراد
باستفهامه نفی کقول الشیخ عطار ب

هر که بی معشوق می گیرد قرار
کی توان بر صبر کردن اختیار

ویجوز ان یجمع منها غیر چون و چند وکی کگیان وچها
وکدامان وکجاها واعلم ان جمع الاسماء فی الفارسی

على طریقین احدها بالالف والنون ان کان لذوی
العقول ولذوی العلم کدوستان فی قوله بیت

توبندهٔ گله از دوستان مکن حافظ
که شرط عشق نباشد شکایت از کم وبیش

وثانیهما بالالف والهاء ان کان لغیره کسنگها
ودرختها کقوله بیت

درون خرقهٔ خود کعبه سنگها دارد
گذار شیشهٔ هستی چو می روی بحجاز

واما الجمع بالالف والنون فی غیر ذوی العلم من
نحو ابروان فی قول الشاعر بیت

محراب ابروان بنما تا سحرگهی
دست دعا برآرم در گردن آرمت

فلتنزیل الجزء مکان الکل فان ابروان جزء من
الشخص الذی هو من ذوی العلم واما نحو بحران
فهو شاذ لا قیاس علیه فصل الترخیم فی

الفارسی هو حذف من حروف الکلمة سواء کانت
اولا او آخرا بخلاف العربی فانه فیه لا یجوز الا اذا کان
منادی الا فی ضرورة الشعر ولا یجوز فیه الا فی آخرها
مثل فتاده من افتاده وپا من پای وکه به من کهتر
ومهتر وغیر ذلک کقولک بیت

در جانم از بلای تو آتش فتاده است
این آتش بلا چه بلا خوش فتاده است

وکقوله بیت

خوش آنکه زمی مست شوی بی خبر افتی
پنهان ز تو من بوسه زنم آن کف پا را

وکقول الشیخ سعدی قدس سره بیت

چو از قومی یکی بی دانشی کرد
نه که را منزلت ماند نه مه را

وقد یرخم الفعل کفتاد من افتاد وبگو من بگوی
وبجو من بجوی وغیر ذلک کقوله بیت

چاره چه می گویی بگو یا چارهٔ ما خود بجو
یا بعد ازین ای بی وفا غارت مکن دل را زکس

وقد یرخم الحرف ایضا کزمن ازکقوله مه

زهر موبستهٔ زنار و میگویی مسلمانم
بگویید ای مسلمانان مسلمانی همین باشد

فصل ویصغر الاسم بالحاق الکاف الساکنة
باخره کمردک ودخترک واینک وغیر ذلک کقوله مه

پیر مردی لطیف در بغداد
دخترک را بکفش دوزی داد
مردک سنگ دل چنین بگزید
لب دخترکه خون زوی بچکید

وکقول الشیخ سعدی مه

اگر خود روز را گوید شبست این
بباید گفتن اینک ماه و پروین

وقد یلحق آخر الاسم النون والالف والکاف کناک

ویفید

ویفید معنی الوصفیة کدردناک وغمناک یقال زید
دردناک است یعنی متصف بدرد است کما قال مولانا جامی مه

زهجران برلب آمد جان غمناک
الا یا لیت شعری این الفاک

وقد یلحق باخر الاسم لفظة آسا لمعنی التشبیه مثل
سنان آسا ومهر آسا وسپهر آسا وغیر ذلک یقال
مژگان سنان آسا یعنی مژگان مثل سنان آسا

کما قال فخر الدین الشیرازی مه

نگار ترک تاجیکم طریق ترکمان دارد
ز مژگان سنان آسا مدام قصد جان دارد

فصل فی المضمرات منها من ای انا ٭ وما ای نحن
وتو ای انت ٭ وشما ای انتم ٭ واو ای هو ٭ ووی بمعناه
وایشان ای هم ٭ ویسمی هذه الضمائر ضمائر الفاعل
المنفصلة لانه اکثر احوالها وقوعها مبتدأ واکثر المبتدأ
فی المعنی فاعل فسمیت بها واذا اتصلت فی

اوائلهما مَرْ او فی آخرهما را وکلاهما تسمی ضمائر المفعول
المنفصلة لجواز وقوع کل واحد منهما مفعولاً مثل
مَرْمن ومرا اصله مَنْرا فحذفت النون لکثرة استعماله
وترکبه فصار مرا ومرمرا باتصالهما کقوله بابهم بهرام بیت

اکر دولت دهد یاری امیر مرا نه بینم من
بباید مرمرا آندم سر اندازم بزیر پا

وقس الباقی علیه واذا اتصلا باو یقال مرورا
بحذف الفه ومنها اند للجمع الغائب وای للمفرد المخاطب
واید للجمع المخاطب وام للمتکلم وحده وایم للمتکلم مع
الغیر وهذه الخمسة اذا اتصلت بالفعل تسمی ضمیر الفاعل
المتصل ویجوز ان یکون رابطة کما مر وام وایم
اذا اتصلت بغیره یجوز ان یکون کل واحد منهما مضافا
الیه مثل نانم ونانیم ای نانِ من ونانِ ما کقوله بیت

عشق آمد وپر شد همه بیرون ودرونم
در سر همه سودا شد ودر دل همه خونم

ای درون من

ای درون من در دل همه خونم ای ودر دل من
همه خونم فان دل اضیف الی ضمیر المتکلم وحده وهو
المیم فی خونم وهمه خون فصل بین المضاف و
المضاف الیه وذلک جائز لضرورة الشعر وقد یجوز
ان یکون مفعولا مقدما کقوله بیت

هنوزم چند خواهی سوخت ای چرخ
بکش تا دوست را پهلوی من دار

فان ام اتصلت بهنوز وهو غیر فعل وحذفت همزتها
للاتصال وجعلت مفعول تخواهی سوخت مقدما علیه
ای چند خواهی سوخت هنوز مرا وقد یکون مبتدأ کقوله بیت

اکر این بار جان بَرَم زغمت
دکرم عاشقی هوس نکند

فان ام اتصلت بدکر وجعلت مبتداء وعاشقی هوس
نکند خبره وقس حکم ایم علیه ومنها اش للغائب
المفرد مثل کفتش وایشان للجمع کفت ایشان

وات للخطاب مثل بردمت واتان للجمعة مثل بردمتان

كما سيجيء تفصيله ان شاء الله تعالى في باب الفعل وتسمى

هذه الضمائر ضمائر المفعول المتصل اذا اتصلت

بالفعل كما عرفت واذا اتصلت بغيره تكون مضافا اليه

مثل جانش اي جان او كقوله شعر

نه بلبل بر گلش تسبيح خوانست

كه هر خاري بتسبيحش زبانست

اي بر گل او وتسبيح او وجان شان اي جان ايشان

وجانت اي جان تو كقوله شعر

من بودم ودل تو بردي آن نيز

بر گو كه غمت كجا نشيند

اي غم تو وجانتان اي جان شما ويجب حذف

همزاتها في اللفظ والكتابة عند اتصال شيء وليس

في اخرها الهاء الزائدة سواء كان المضمر فاعلا او مفعولا

او مضافا اليه كما عرفت من الامثلة للتخفيف لانه

حصل

حصل الثقل لتركبه به وكذلك همزة است وان

كان في آخره الهاء الزائد كاسمي الفاعل والمفعول

ونحوهما يجوز اثباتها وحذفها مع اسقاط الهاء وقد يتصل

بعضها ببعض اي بعض ضمائر المفعول ببعض ضمائر

الفاعل كقوله شعر

درين گفتش جهاني بر وي آشفت

شنيدندش كه جان ميداد و مي گفت

فان ش اتصلت باند في شنيدندش وزيادة

التفصيل سيجيء في باب الفعل ان شاء الله تعالى لكن

الاثبات اكثر مثل كنده اند وكرده شده اند وغير ذلك

ومثال الحذف نحو كردست وشنيدست كقوله شعر

شنيدستي كه گاوي در علف زار

بيالايد همه گاوان ده را

فصل اعلم ان الاسم على قسمين احدهما اسم عين

وهو الذي يقوم بنفسه كمرد واسب وغير ذلك

واسم معنى وهو الذى لا يقوم بنفسه بل بغيره وهو المصدر
كداشتن ؛ وامدن ؛ لانهما لا يقومان الا بد آنند
واينده ثم المصدر على قسمين احدهما ما كان فى آخره
تاء ونون كتن والاخر ما كان فى اخره دال ونون كدن
كما عرفت مثالهما وكل منهما اما ان يفيد المعنى المقصود
من غير ضم كلمة اخرى اليها كداشتن وبردن وغيرهما
ويسمى مفردا اولم يفده الا به ويسمى مركبا كپاس داشتن
وخم دادن ؛ ودر يافتن ؛ ودر آمدن ؛ فذلك انه اذا كان
المعنى المقصود بالتركى بكلمك فداشتن الا يفيده
الا بضم كلمة پاس فى اوله بخلاف ما اذا كان المقصود
آلمق وطوتمق فانه يفيد بغير ضم ويجوز ان تجعل
الاسم مصدرا بالحاق الياء بآخره كدلبرى فى قول الشاعر

ز دستم بر نمى خيزد ز عشقت دلبرى كردن
كه بر تو ختم شد جانا طريق دلبرى كردن

فان دلبرى هنا بمعنى المصدر بزيادة الياء فى اخره فاذا

اردت

اردت ان تجعل المصدر منفيا تزيد فى اوله النون النافية
مثل نداشتن ؛ ونپاس داشتن ؛ وندريافتن ؛ و
پاس نداشتن ؛ ودر نيافتن ؛ وكل مصدر فى اوله همزة
ممدودة فهى تبدل ياء عند دخول هذه النون وح
يجوز كسر النون وفتحها لكن الكسر اولى لاجل الياء
كنيا موختن ويجوز جمعه اذا قصد به الانواع لانه موضوع
للحقيقة المشتركة ولا كثرة فيها بل فى افرادها فلا يجمع
الا بقصدها به تقول آموختنها اذا قصد به تعلم
اللغة والصرف والنحو مثلا وقد يضم فى اوله لفظة
مى توان فى الاثبات لتبيين وجود القدرة ونمى توان
فى النفى لتبيين عدمها تقول مى توان آموختن يعنى
قدرة تعلم هست ونمى توان آموختن يعنى قدرة تعلم
نيست وقد يضم فى اوله خواست وحده وبالحاق الضمائر
تخصيصه الى معنى المضى نحو خواست داشتن
خواستند داشتن خواستى داشتن خواستيد داشتن

خواستم دانستن ٭ خواستیم دانستن ٭ واذا ارید
تخصیصه الی معنی الاستقبال یضم مستقبله مثل امر
تقول خواهد دانستن ٭ خواهند دانستن ٭ خواهی
دانستن ٭ خواهید دانستن ٭ خواهم دانستن ٭ خواهیم
دانستن ٭ وقد یضم فی اوله لفظ می باید لقصد معنی
التحریض فی الاثبات ٭ ونمی باید فی النفی کمی باید بردن
ونمی باید بردن ٭ وکل مصدر فی اخره دن فتعدیه
بزیادة الالف والنون فی وسطه غالبا کرسانیدن
فی رسیدن ٭ وچسانیدن فی چسیدن ٭ وپوشانیدن
فی پوشیدن ٭ وغیر ذلک وانما قلنا غالبا لانه قد یکون
التعدیة منه بغیرها مثل توانا کردن ٭ ومرده کردن
فی توانیدن ٭ ومردن ٭ الذین فی اخرهما دن ٭ وما فی
اخره تن ٭ فبالحاق کردن ٭ اوگردانیدن ٭ اودادن
باخره بعد ابدال التاء فی نونه تقول ریخته کردن
وریخته گردانیدن ٭ وریخته دادن ٭ فی ریختن ٭ وبختن

وریختن

وریختن الباب الثانی فی احوال الفعل وهو الذی
دل علی معنی مستقل مقترن باحد الازمنة الثلثة
فمنه الماضی وهو ما دل علی زمان قبل زمانک وهو
مشتق من المصدر بحذف نونه من اخره واتیان الباقی
ساکنا کآموخت من آموختن ٭ وبرد من بردن
وغیر ذلک وتقول بالحاق ضمائر الفاعل نحو آموختند
آموختی ٭ آموختید ٭ آموختم ٭ آموختیم ٭ وقد یحذف ضمیر
الخطاب من المفرد المخاطب لوجود القرینة الدالة علیه کقوله ع

عاقبت با داغ هجرانم مبتلا ماندی ورفت
سوختی دل را و در جانم بلا ماندی ورفت

ای ماندی ورفتی فحذف یاء الخطاب من رفت لدلالة
ماندی علیه وبالحاق ضمائر المفعول کما مر فی المضمرات
ویجوز اتصال کل واحد منها الی کل واحد منها مثل
گفتش گفتندش گفتیش گفتیدش گفتمش
گفتیمش کقوله ع

کفتمش پوشیده رخ مگذر ز راه کاتبی
کفت هرچه باد باشد شمع را پنهان برند

وفی اتصاله جمعا کفتندشان کفتیشان
کفتیدشان کفتمشان کفتیمشان وفی اتصاله
مفردا مخاطبا کفتندت کفتیت کفتیدت
کفتمت کفتیمت وفی اتصاله جمعا مخاطبا کفتندتان
کفتیتان کفتیدتان کفتمتان کفتیمتان ثم الماضی
علی نوعین مطلق وهو الذی لم یقید معناه بشئ من
القرب والبعد والتوسط مثاله مثل مامر من الامثلة
ومقید وهو علی ثلثة اقسام احدها مقید بالقرب
وهو الذی فتح اخره وزید بعده الهاء لبیان فتحه مثل
کرده ویلحق به الضمائر ایضا لکن لا یسقط همزتها کما
کرده اند وکرده اش الی اخره کقوله شعر

پای در دیدهٔ ما کر چه نهادی بخیال
باخبر شو که قدم بر سر دریا زده

فان اصل زده

فان اصل زده زد وفتح آخره للتقریب الماضی من
الحال وزید بعده الهاء لما مر ثم الحق به ضمیر الخطاب
فصار زدهٔ ثم اسقط باؤه لکثرة استعماله ثم
کتب همزته فوق الهاء لاظهارها فصار زدهٔ فح
یجوز بالیاء والثانی مقید بالبعد وهو الذی زید
فی اوله می مثل می آموخت آه کمال عماد کاتب شعر

نبود لوح وقلم را نشان که منشی عشق
نقوش مهر تو بر لوح دل علم می زد

یعنی علم زد در زمان کذشته بعید وقیل زیادة می
فی اوله لبیان القافیة لا لقصد البعد وهو غیر مرضی
لانه لا یفهم من قوله الا البعد وهو ظ لمن له ادنی
دریة والثالث مقید بالتوسط وهو الذی زید
فی اخر الماضی الذی هو مقید بالبعد الهاء نحو
می آموخته ومی آموخته اند آه فان می یدل علی
البعد وفتح الآخر یدل علی القرب فاختیر معنی التوسط

بینهما وقد یزاد فی اول می الهاء المفتوحة کهمی

لتأکید معنی البعد فیه کقوله بت

همی گفتم چو برگشتی که محبوب دگر گیرم

پسند دل نمی افتد کسی دیگر چه تدبیرم

فاذا ازدت فی اخر الماضی المطلق الغیر المخاطب

یاء بالا مالة افاد معنی تمنّی وجود المعدوم او

معنی فرضه وذلک لا یستعمل الّا بعد گر واگر

وکاشکی مثال الاول کقوله بت

گر ترا ذرهٔ وفا بودی   مثل تو در جهان کجا بودی

ومثال الثانی بت

غم از جور رقیبان است در عشق

اگر از یار بودی غم نبودی

ومثال الثالث کقوله بت

کاشکی هر که خرام مست کردی همچو می

وانگهی اندر جهان بنمودمی هشیار کیست

وقد یزاد

وقد یزاد فی غیر الماضی لافادة هذا المعنی کقوله بت

سود دریا نیک بودی گر نبودی بیم موج

صحبت گل خوش بدی گر نیستی تشویش خار

وقد یلحق هذه الیاء فی اخر الماضی الغائب للاخبار

عن زمان المضی کقوله

درویش بجز بوی طعامش نشنیدی

مرغ از پس نان خوردن او دانه نچیدی

وفی الجمع والمتکلم تزاد بعد الضمائر کآموختندی

وآموختمی واذا الحقت بآخر الماضی المقید معناه

بالقرب کما مرّ ماضی بودن افاد معنی الیقین تقول

برده بود برده بودند الی آخره کما قال خسرو بت

گفته بودم چو بیائی غم دل با تو بگویم

چه بگویم که غم از دل برود چون تو بیائی

یعنی گفتم بیقین وبی گمان واذا فتح اخر ماضیه

بعد الحاقه الیه یراد به معنی الظن مثل کرده بوده

وکرده بوده اند آه وقد یزاد فی اول الماضی الباء المکسورة
للتاکید ویقال لها باء الفصاحة مثل بیامد
وبیامده وبیامده بود وبمی آمد وبمی آمده وبمی
آمده بود الی آخره وقد یزاد فی اول الماضی بر ودر
للمفاجاة مثل برآمد ودرآمد کقوله شعر
می خواستم که روزه کشایم نماز شام
سر بر زد آفتاب جهان سوز من ز بام
یعنی ناگاه سر بیرون کرد وکقوله شعر
اندر درآمدند ومن از در بدر شدم
رفتم ازین جهان بجهان دگر شدم
واذا ضم فی اوله لفظ می توان یکون بمعنی المصدر
مثل می توان دانست ومی توان آورد وغیر
ذلک ای می توان دانستن ومی توان آوردن
وکذلک اذا اخذ منه المستقبل نحو می تواند دانست
ومی توانند دانست آه وکذلک اذا ضم فی اوله

باید

باید وبباید ومی باید وخواست وخواهد
وامثالها ظاهرة وقد یجیء الماضی وحده بمعنی المصدر
کما یقال کفت نتست وخورد نتیست کما قال
مولانا جامی رحمه الله شعر
جامی درین چمن دهن از گفت وگو ببند
که اینجا نوای بلبل وصوت زغن یکیست
وکقوله شعر
خوش است زیر مغیلان براه بادیه خفت
شب رحیل ولی ترک جان بباید گفت
واذا الحقت بآخر الماضی بعد زیادة الهاء فیه ماضی شدن
تصیر مجهولا مثل کرده شد فی مجهول کرد وکرده
شدند فی مجهول کردند واذا زیدت فی اوله النون
النافیة یصیر جحد الماضی علی الانکار مثل نیاموخت
ونیاموخته شد وقس الباقی من اقسام الماضی علیها
فصل الامر ما یدل علی طلب الفعل وهو علی ضربین

احدهما امر الحاضر والثانی امر الغائب کما سیجئ

وامر الحاضر وهو مشتق من المصدر بحذف دن

من آخره وحذف الیآء قبله اذا کان یآء وبزیادة

البآء فی اوله تقول من خسبیدن بخسب

وخاریدن بخار ودوشیدن بدوش وغیر

ذلک وقد یحذف البآء من اوله کقوله مب

دین زدرویش ز طلب زیرا که شاهان را مقیم

رسم باشد گنجها درجای ویران یافتن

ای بطلب واما ما کان فی آخره تن او لم یکن قبل دن

یآء فالأمر منه مقصور علی السماع ولا یقاس علیه

فلذلک ذکر مع مصدره فی فصل المصدر تقول

من فروختن بفروش وخواستن بخواه

ودادن بده وفرمودن بفرمای وغیر ذلک

وتقول فی تصریفه بخسب بخسبید بخسبم

بخسبیم وعلی هذا القیاس تصاریف الجمع

وقد یزاد

وقد یزاد فی اوله می بعد حذف بآئه لتأکید معنی الطلب

کما یقال معذور می دار کقوله فی ترجمة یقول العبد مب

بود عثمان را زین شان تفاوت

چنین می دان اگر فرخنده فالی

واذا زدت فی اوله مکان البآء المیم المفتوحة یصیر

نهیا لدلالته علی طلب ترک الفعل مثل مخسب

ومخواه ومده وغیر ذلک وتصریفه کتصریفه

ومجهولهما یجئ علی طریقة خسبیده شو وخسبنده شو

الی آخرهما فصل المستقبل وهو الذی یدل

علی الاخبار فی الزمان الآتی وهو مشتق من الامر الحاضر

بزیادة الدال الساکنة المفتوحة ما قبلها فی آخره تقول

من بخسب بخسبد وبخواه بخواهد وبفروش بفروشد

وغیر ذلک وقیاس تصاریفه بالحاق الضمائر هکذا

بخسبد بخسبی بخسبید بخسبم بخسبیم ویستوی

لفظ الامر والمستقبل کما شاهدت من مثالیهما فی الجمع

المخاطب والمتکلم وحده ومعه لکن یفرق من المحلّ
وسوق الکلام وقد یحذف الباء من اوله کما یحذف
من الامر فی قوله شعر
اگر این یار جان برم زغمت
دگرم عاشقی هوس نکند
ای ببرم ویزاد فی اول المستقبل مکان الباء می للارادة
الحال منه او لتقریبه من الحال کقوله شعر
در فراقت می نویسم نامه واز دست من
خامه خون می گرید وخط خاک بر سر می کند
او معها کما قال الشیخ العطار شعر
مال وملکت می بباید سوختن
پادشاهی از منت اموختن
وقد یتقدم الباء علی می ویقال بمی رود وبمی آید
وغیر ذلک وقد یزاد فی اول می الهاء المفتوحة
لتاکید معنی الحال کقوله شعر
کشد تیغ

کشد تیغ جفا بر من سر اندر پای او دارم
همی دانم که آن دلبر هنوزم امتحان دارد
واذا زدت فی اوله النون النافیة یصیر نفیا للدلالة
علی اخبار عدم وقوع الفعل فی الزمان الآتی مثل
نخسبد ونمی خسبد ومی نخسبد وغیر ذلک
وتصریفه کتصریفه ومجهولهما علی طریقه خسبیده
می شود وخسبیده نمی شود الخ وقس الباقی علیه
فصل امر الغائب وهو الذی یدل علی طلب الفعل
عن الغائب وهو یجیء بضم باید که علی الفعل المستقبل
تقول باید که بکند وباید که بخواهد وباید که بپوشد
الی آخرهما وغیر ذلک واذا زدت قبل آخر المستقبل
الفا یصیر امرا غائبا مخصوصا للدعا مثل رحمت کناد
کما قال الشاعر شعر
زدست فاقه بجان آمدم طریق وصال
خدای عز وجل عن قریب سهل کناد

واذا زدتها فی آخره یصیر مخصوصاً بغیر الدعاء
مثل انکار بکند او زید بباید وغیر ذلک واذا زدت
فی اوله النون النافیة یصیر نهیا غائبا سواء کان
مخصوصاً بالدعاء او غیره تقول نباید که کند
ومحروم نکناد وزید نیاید آه وغیر ذلک **فصل**
اسم الفاعل هو الذی یدل علی الحدث والذات
غیر دال علی احد الأزمنة وهو مشتق من الامر الحاضر
بحذف الباء من اوله وزیادة النون الساکنة المفتوحة
ما قبلها والدال المفتوحة والهاء الساکنة فی آخره
نحو کننده من بکن وخواهنده من بخواه کذا فی
تاج الرؤس وهذا لیس بجید لکثرة التغیرات
قال فی مفتاح الادب هو مشتق من المصدر الذی
قبل دنه یاء مثلا باسقاط النون من آموزیدن
حتی یصیر ماضیا مثل آموزید ثم بتصحیف یاؤه
بالنون حتی یصیر جمعا غائبا للمستقبل مثل آموزند

ثم بزیادة الهاء فی آخره حتی یصیر اسم فاعل مثل
آموزنده وفیه ایضا تغیرات کثیرة وتکلفات
قبیحة ومسافة طویلة النیل الی المطلوب ولو سلم
فاسم الفاعل یلزم ح ان لا یستقیم الا من المصدر
الذی قبل دنه یاء وهو یجیء منه ومن غیره فلا یعم
جمیعه اقول الأولی ان یقال انه مشتق من المضارع
بجعل آخره مفتوحا وزیادة النون قبله وکتابة الهاء
فی آخره لبیان فتحته بل من جمعه بفتح اخره مثل
کننده من کنند او کنند فح یقل التغیرات وتقصر
المسافة ویعم جمیعه ویجمع بزیادة الکاف والالف
والنون مثل کننده کان وتقول بالحاق الضمائر
به کننده اند وکننده کننده اید کننده ام کننده ایم
ولا یلحق منها بجمعه الا اند واید وام وایم بعد حذف
همزاتها واعلم ان الاسم اذا رکب مع الأمر بعد
حذف الباء من اوله افاد معنی اسم الفاعل مثل

فریاد رس ، وپیمان شکن ، ای فریاد رسنده ،

وپیمان شکنده ، وغیر ذلک کقوله بیت

من این آه جگر سوز از دل پیمان شکن دارم

چرا از دیگری نالم چو در دار خویشتن دارم

واذا الحق فی اخره الالف والنون یفید معنی المصدریة

بالمعیة مثل غمزه زنان ، وستایش کنان ، وغیر ذلک

وح یفتح آخره لاجتماع الساکنین کقوله بیت

ماه هلال ابروی من عقل مرا شیدا مکن

غمزه زنان بیرون میا اهنگ جان ما مکن

وکقوله بیت

نه بینی که پیش خداوند جان ،

ستایش کنان دست برهم نهند

یعنی غمزه زننده کی وستایش کننده کی واذا لم یکن

الجزء الثانی امرا یصیر صفة مشبهة مثل کمان ابرو

واذا زدت فی اخر الامر الفا بعد حذف الباء من اوله

یصیر بمعنی اسم فاعل مثل گویا ودانا وتوانا وبینا

کما قال مولانا جامی بیت

دانا بهر بصیرت وبینا بهر بصر

گویا بهر زبان وتوانا بهر توان

فصل اسم المفعول وهو الذی دل علی ذات

من وقع علیه الفعل وهو مشتق من الماضی بجعل آخره

مفتوحا وزیادة الهاء فی آخره لبیان فتحته کما مر مثل

کرده ، وخواسته ، وغیر ذلک وح لا فرق بینه وبین

الماضی المقید بالقرب لفظا کما مر لکن یفرق معنی

من المقام وسوق الکلام وحکمه فی الحاق الضمائر

حکمه واذا ارید بهما المصدر الحق فی اخرهما الکاف

المکسورة مع الباء مثل اموزنده کی ، وآموخته کی ،

کقوله بیت

دوست مشمار انکه در نعمت زند

لاف یاری وبرادر خوانده کی ،

وکذلک ماکان فی اخره هاء لبیان فتحه کما قال مولانا
شاهی مت

ای ز عشقت عالمی را روی در آواره کی
دیده مت یکبار زآن شد کار دل یکباره کی

ویجوز فی اولهما باء الفصاحة مثل بدهنده وببسته
وغیر ذلک ویجوز ادخال النون النافیة علیهما مثل
ندارنده ونکرده وغیر ذلک فصل اسماء
الزمان والمکان مشتقان من المصدر بزیادة
الیاء فی اخره مثل کردنی وبودنی کقوله مت

خطا کردم ولکن بودنی بود
رأیت الحزن کلا من خطائی

واذا ارید التمیز بینهما یقال فی الزمان کردنی وقت
وفی المکان کردنی جای فصل اسم التفضیل
مشتق من الاسم الفاعل بزیادة التاء المفتوحة
والراء الساکنة فی اخره کتر مثل خواهنده تر و

شونده تر الباب الثالث فی احوال الحرف
وهو ما دل علی معنی غیر مستقل بنفسه منها از
وهی لابتداء الغایة اعنی مدلولها الابتداء الذی
لاحظه العقل من حیث انه حالة بین المتعلق والمتعلق به
وجعله آلة بمعرفة حالهما فح کان معناها غیر مستقل
بنفسه وقس علیه معنی جمیع الحروف کقوله مت

جامهٔ حسن تو بر قامت زیبای تو دوخت
از ازل تا ابد صانع بیچون ودود

یعنی ابتدای دوختن جامهٔ حسن بر قامت تو از
ازلست فان از ههنا معناها الابتداء المذکور
فانها حالة بین المتعلق یعنی ازل والمتعلق به یعنی
دوختن جامهٔ حسن وآلة بمعرفة حالهما فان بواسطتها
علم ان الازل ابتداء خیاطة ثوب الحسن بقامته
فان کونه ابتداء هذه الخیاطة حالة وعلم ایضا بها
ان ابتداء هذه الخیاطة هو فان کون ابتداءها هو

حالها وقد يكون للتبعيض كاز كشتهٔ خويش

في قول الحافظ شعر

مزرع سبز فلك ديدم و داس مه نو

يادم از كشتهٔ خويش آمد و هنگام درو

يعني بعض كشتهٔ خويش يادم آمد وقد يكون

وقد يكون لتبيين الجنس كقوله شعر

گر يك گره از كاكل مشكين بگشايي

در دور تو كس بو نكند مشك ختا را

يعني گرهي كه از جنس كاكل مشكين داست

وقد يفيد معنى التعليل كقوله شعر

از آن مار بر پاي راعي زند

كه ترسد بكوبد سرش را بسنگ

ويجوز حذفها كقوله شعر

چنان كه دست بدست آمده است ملك بما

بدستهاي دگر همچنين بخواهد رفت

يعني از دست

يعني از دست بدست نحذف از للعلم بها من

السياق ومنها الباء وهي للالصاق كقولك

بزيد درد يعني درد چسبيده است بزيد

وقد يكون للمعية كقوله شعر

بخنده گفت كه من شمع جمعم اي سعدي

مرا از آن چه كه پروانه خويشتن بكشد

اي با خنده گفت وقد يكون بمعنى در التي للظرفية

كقوله شعر

بيا كه تا بخلوت برآوريم دمي

كه آن است ز عمر عزيز حاصل ما

اي در خلوت وقد يكون للسببية كقوله شعر

پادشاه پاسبان درويش است

گر چه نعمت بفر دولت اوست

اي بسبب فر دولت اوست وقد يكون

للقسم كما يقال بخدا كه من نكرم كما مر في قوله شعر

بخدا که سینه ام را بشکاف و جان برون کنی
که درون خانهٔ تو دگری چه کار دارد

یعنی بحق خدا   وقد یکون لانتهاء الغایة کقوله شعر

رنجیده ام از دوست بجدی که اگر
صد بوسه دهد بر سر و رویش نزنم

یعنی رنجیدن من تا حدی که اگر   وقد یکون لمجرد التعلق کقوله شعر

گر رسد دستم بوصلت پیشی کنندم سر خدا
یک نفس بی شکر کی باشد سر من جان من

فان البا فی قوله بوصلت لمجرد تعلق وصلت برسد   وقد یحذف لقیام قرینة کقوله شعر

دلم که رفت بکویش دگر نیامد باز
بگشت رفت غریبی و خانه را گم کرد

ای بغریبی   وقد یکون زائدة کقوله شعر

بگوید فخر شیرازی ز خوبان غیر دیداری

که از خوبان

که از خوبان بجز دیدار عاشق را زبان دارد

فان الباء فی بجز زائدة زیدت للنظم   اعلم ان الباء علی نوعین   احدیهما مفتوحة مخصوصة علی اسم العین وهی هذه الباء التی عرفت معانیها آنفاً والثانیة مخصوصة علی المصدر ومشتقاته من الافعال تدخل للتاکید او الفصاحة مضمومة ان کان اوله مضموما مثل خواندن وشستن تقول بخواندن وبشستن وغیر ذلک   ومکسورة ان کان مکسورا مثل ریختن وگریختن تقول بریختن وبگریختن وغیر ذلک   وجائزة فیها الوجهان اعنی الضمة والکسرة ان کان مفتوحا مثل رفتن و رستن تقول برستن وبرفتن بضم الباء وکسرها وقس علیه مشتقاتها   ومنها بر وهی للاستعلاء مثل زید بر بام است   وقد یکون بمعنی را کقوله شعر

بترسد آنکه بر افتاده گان نبخشاید

که گر زپای در آید کسش نگیرد دست

یعنی افتاده کان را بخشاید وقد یکون بمعنی در
التی للظرفیة کقوله بیت

قرار بر کف آزاده گان نگیرد مال
نه صبر در دل عاشق نه آب در غربال

ای در کف آزاده گان ومنها حروف الاستثناء
احدها جز مثل مردمان آمدند جز زید کقوله بیت

جز وصل تو در دل نبود هیچ خیال
جز محنت هجر تو نگویم هیچ فسانه

یعنی هیچ خیال نبود در دل جز وصل تو و هیچ چیزی
را فسانه نگویم جز محنت تو وثانیها مگر مثل قوم
آمدند مگر برادرت وثالثها لیکن کقولک خلایق
شهر همه رفتند ولیکن زید نشسته است وفیه
لغتان اخریان احدیهما لکن والاخری لیک
کقوله بیت

که دلم

که دلم سوی خراسان می کشد گاهی عراق
لیک جان در زلف خوبان قرامان بسته ام

ویجوز استعمال غیر والا للاستثناء فی الفارسی
ایضا مثالهما مثل ما مر ومنها حروف الشرط والجزاء
وهی گر واگر ودر وار ولابد لهما من الشرط والجزاء
مثل اگر زید پیش آید بوی چیزی خواهم داد فان
اگر زید پیش آید شرط وبوی چیزی خواهم داد
جزاؤه کما قال الحافظ بیت

اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دل ما را
بخال هندویش بخشم سمرقند وبخارا را

ومنها اندرون وهی للظرفیة مثل زید اندرون
خانه است ویجوز ان یحذف من اولها الالف
والنون ویقال درون وان یحذف الواو
والنون من اخرها ویقال اندر کقوله بیت

تا توانی درون کس مخراش

کاندرین راه خارها باشد

ویحذف منها الالف والنون من اول اندر
ویقال دَر کقوله شعر

من که در صبح ازل نوبت مهرت زده ام
تا ابد دم زوفایی تو زنم گرنه زنم

ومنها حروف التعلیل وهی بهر وبرای وزیرا
مثل زید را زده ام بهر آنکه فاسق است وقس
الباقین علیه ویترکب کل واحدة من الاولین
باز ویقال از بهر واز برای ویجوز استعمال
کل منها مرکبا کان او غیره للقسم کما یقال
بهر خدای واز بهر خدا وبرای خدای واز برای
خدای این کار مکن ومنها حروف النفی وهی
نه ونا وبی وفی الاول جاز الوجهان الفتح
والکسر فان کان مفتوحة منفصلة کتبت بالهاء
وان کان مکسورة منفصلة کتبت بالیاء کنی

وان اتصلت

وان اتصلت لم یکتب بشیء من الهاء والیاء کما
مثل نیاموختن ونیاموخت بجواز الفتح والکسر
وحذف الهاء والیاء وقد تدخل الاسم والفعل
کما شاهدت من المثال بخلاف الاخرین
فانهما لا تدخلان الا علی الاسم مثل نابیدا وبی وفا
کقوله شعر

بی وفا یارا چنین بی رحم وسنگین دل مباش
دردمندان توایم از حال ما غافل مباش

ومنها حرف النداء وهما ای والالف والاول
لا تدخل الا علی اول الکلمة کما تقول ای زید والثانی
متصل بآخر الکلمة کقولک ملکا ومعبودا وغیر ذلک
کما قال مولانا جامی شعر

سیمین ذقنا سنگ دلا لاله عذارا
خوش کن بنگاهی دل غم پرورده ما را

ومنها آری وهی للتصدیق کقولک آری نی

جواب من یقول آیا زید را می شناسی و بلی
عربیة مستعجمة استعملت له ایضا ومنها آیا
للاستفهام تقول آیا زید در خانه باشد کما قال
خسرو ره

بود آیا که خرامان ز درم باز آیی
گره از کار فروبستهٔ ما بگشایی

ومنها چو للتشبیه کقوله ره

شعرم چو آب در همه عالم روان شده است
از پارس می رود بخراسان سفینه‌ام

ومنها کاشکی للتمنی مثل کاشکی زید قائم بودی
وکاشکی جوانی باز اعاده می کردی ومنها با وهی
للمعیة والمقارنة نحو آمدم با زید ای بمقارنته کقوله ره

گر تو با مایی بدل دوری نمی دارد زیان
گر دلت با ما نباشد همنشینی سود نیست

وقد یکون لمجرد التعلق کقوله ره

کفت با مجنون

کفت با مجنون کسی کای در گناه عشق غرق
تب الی مولی جمیل العفو غفار الذنوب

ومنها تا وهی لانتهاء الغایة کقولک سیر کردم
تا کوفه یعنی انتهاء سیر من کوفه است کما قال
الشاعر ره

تا شود جسم فربهی لاغر
لاغری مرده باشد از سختی

ومنها یا وهی للتردید تقول آینده زید است
یا عمرو وقد یکون مکررا کقوله ره

یا وفا خود نبود در عالم
یا مگر کس درین زمانه نکرد

ومنها را وهی للتخصیص کما یقال این شعر فلان
راست ای مخصوص وی است کقوله ره

خدا راست مسلم بزرگواری و حکم
که جرم بیند و نان برقرار می آرد

وتكون علامة للمفعول وهو الاكثر كقوله

اي آنكه برانداختهٔ رسم وفارا
يكباره فراموش مكن جانب مارا

فان فارا ومارا مفعولان لبرانداخته وفراموش مكن ورا فيهما علامة للمفعول وقد يحذف كقوله

اي دل درين ديار نشان دوا مجوي
جز در ديار مطلب درد بار ما

اي نشان دوارا مجوي فحذف للعلم بها وقد تكون للتعدية كقوله

پشت دوتاي فلك راست شد از خرمي
تا چو تو فرزند زاد مادر ايام را

فان زاد لازم تعدى الى مادر ايام بواسطة را فصار بمعنى زاييد وقد تكون للتعليل كقوله

زاييد نسخه

حكمت محض است اگر لطف جهان آفرين
خاص كند بندهٔ مصلحت عام را

يعني ازبراي

يعني ازبراي مصلحت عام ومنها حرف التقليل وهي بآ كما يقال بآ مرد كريم را دوچار خوردم يعني مرد كريم اندك را ملاقات شدم ومنها بسي وهي للتكثير كقولك بسي مردمان آمدند يعني مردمان بسيار آمدند كقوله

ديدم كه بسي آب زسر چشمه خرد
چون بيشتر آمد شتر و بار ببرد

ومنها الياء الافرادي كقولك مردي آمد يعني يك مرد كقوله

شبي خيال تو گفتم كه بينم اندر خواب
ولي زفكر تو خواب آيدم خيالست اين

يعني يك شب وقد مر باقي بحثها بالتفصيل في فصل الماضي ومنها فا، ووا وهما تدلان على معنى الورآء كما يقال فا داشتن يعني وراي داشتن ووا اذا دخل على كردن يكون بمعنى گشادن

وقس علیه تصرفاتها واعلم ان فا ووا لا یدخلان
الا علی المصدر والفعل لانهما مختصان بمعنی الحدوث

الباب الرابع فی تعداد الاسم وترجمته بالترکیة

سواء کان عینا او معنی ا ندا ایچوندر کرک ة ا
کلمه نک اولنده اولسون کرک اخرنده اولسون
مثلا زیدا وخدایا وااحمدا یعنی ای زید
وای تکری وای احمد ودخی امرک اخرنه داخل
اولورسه صفة مشبهه اولور مثلا دانا وبینا
یعنی بلیجی وکوریجی ب فعل مستقبلک ب
غیریده اوله داخل اولسه تاکیدافاده ایدر ودخی
قسم ایچونده کلور مثلا بخدای وبسر تو یعنی
تکری ایچون وسنک باشک ایچون ت ضمیر ت
خطابدر مثلا رؤیت دیدم یعنی سنک یوزک
کوردم واوزرینه الف ونون زیاده اولنسه
جمع ایچون اولور مثلا رؤیتان دیدم یعنی سزلرک

یوزلرک

یوزک کوردم ش ضمیر غائب ایچوندر مثلا ش
رویش دیدم یعنی اونک یوزینی کوردم ودخی
امر صیغه سنک اخرینه متصل اوله مصدر معناسن
افاده ایدر مثلا دانش وستایش یعنی بلمک
واوکمک ک تصغیر ایچوندر مثلا پسرک یعنی ک
اوغلنجق م ضمیر متکلم ایچوندر مثلا من غلام شاهم م
دستم بکیر یعنی بن شاه قولیم الم طوت واوزرینه
الف ونون زیاده اولنسه جمع ایچون اولور مثلا
دستمان بکیر یعنی المز طوت ودخی عدد ده
استعمال اولنور مثلا یکم ودوم یعنی برنجی
وایکنجی ودخی اولده اوله نهی افاده ایدر مثلا
مرنج یعنی انجنمه و عطف ایچوندر مثلا من وتو و
یعنی بن وسن ه اسم فاعل واسم مفعول اخرنده ه
کلور مثلا داننده ودانسته ودخی تقریر ایچون
کلور مثلا یک ساله وسه روزه یعنی بریللق

ی واوج کونلك ی اسم اخرنده اوله مصدریت معناسن
افاده ایدر مردی کبی یعنی ارلك وپادشاهی
با پادشاهلق با الصاق ایچوندر مثل بازید آمدم
یعنی زیدله کلدم ودخی الفنی حذف ایدرلر مثلا
تا بقلم نوشتم یعنی قلم ایله یازدم تا غایت
ایچوندر مثلا رفتم تا بمکه یعنی مکه یه دك کتدم
ودخی تعلیل ایچون کلور مثلا آمدم تا ترا بینم
را یعنی کلدم سنی کورمك ایچون را تعدیه ایچوند
مثلا ترا مرا اورا یعنی سکا وبکا واوکا
ودخی تخصیص ایچوندر مثلا این غزل سعدی راست
نا یعنی بو غزل سعدی یه مخصوصدر نا نفی ایچوندر
اسم اولنه داخل اولور مثلا نامرد وناکس
ها یعنی اردکل وکشی دکل ها جمع ایچوند
یا مثلا دیدنها یعنی کورمکلر یا شك ایچوندر
مثلا یا من باشم یا تو یعنی یا بن اولم یا سن

بر

بر استعلا ایچوندر مثلا برکاغد نوشتم یعنی
کاغد اوزرینه یازدم ودخی جهت ایچوندر مثلا
برمانمی آیی یعنی بزدن یکا کلمزسن تر تفضیل تر
ایچوندر بهتر وکهتر یعنی بکرك وکچرك در در
ظرفیه ایچوندر مثلا عشق درجان وباده درجام
است یعنی عشق جانده وبچی جامده در مر مر
تعدیه ایچوندر مثلا مرترا کفتم یعنی سکا دیدم
هر تعمیم ایچوندر مثلا هرچه کنی بخود کنی یعنی هر
نه ایدرسك کندوکه ایدرسن از ابتدا غایت از
ایچوندر مثلا از مصر آمدم یعنی مصردن کلدم
والفك حذف جائزدر مثلا زمغرب رسیدم
جز استثنا ایچوندر مثلا جز توکس نیست جز
یعنی سندن غیری کمسه یوقدر اولنه بادخی
زیاده اولور مثلا بجز اند جمع ایچوندر بن اند، بن
مصاحبت ایچوندر مثلا زرین ومشکین

نه — وجركين يعني الوتلو وشكلو وكيرلو نه
نفي ايجوندر مثلا اين نه آنست يعني بو اول دكلدر
بي — بي سلب ايجوندر مثلا بي هنر وبي ادب
ني — يعني هنرسز وادبسز ني سلب ايجوندر
دي — دي ندا ايجوندر مثلا دي زيد وعمرو كبي عطف
هي — حالنده هي تنبيه ايجوندر نهي مقامنده مستعملدر
مثلا ع خاك پايش بوسه كردم كفت هي
يعني اياغي طپراغن اوپدم ديدي هي يعني نهي ايتدي
اكر — اكر شرط ايجوندر مثلا اكر بودي چه خوش بودي
ش — يعني اكر اولسيدي نه خوش اوليدي كر دخي
بهر ش — جائز دور دخي جائز در عطف حالنده بهر
تعليل ايجوندر مثلا بهر خداي يعني تكري ايجون
اوله از دخي زياده اولنور مثلا از بهر خداي
ودخي هاسن حذف ايدوب راي مكسور ايدرلر
پيش — مثلا پر پست يعني سنك ايجوندر پيش اوك

معناسنه

معناسنه در مثلا پيش بيا يعني بنم قاتمه كل
سوي — سوي جهت معناسنه در مثلا سوي من بيا
يعني بندن يكا كل اولنه با دخي زياده ايدرلر
مثلا بسوي من بيا وياسن حذف ايدرلر مثلا
كين — هر سو مرو يعني هر يكا كتمه كين مصاحبت
ايجوندر غمكين وشرمكين يعني قيغولو
زهي — وشرملو زهي تعجب ايجوندر مثلا زهي كاركه
اين استاد كرده است يعني عجب اشكه
با ش — بو استاد ايشلمشدر با تعليل ايجوندر مثلا
با ارزو كه خاك شده است يعني نجه ارزو كه
شرط — طپراق اولمشدر بسي دخي درلر چون شرط
ايجوندر مثلا چون نمي داني مكو يعني اكر بلمزسن
مكر — سويلمه نونك حذف دخي جائزدر مكر استثنا
ايجوندر مثلا همه خلق را اكرام كردم مكر زيد
غير — يعني قمو خلقه اكرام ايلدم زيده دكل غير استثنا

ایجوندر مثلا همه خلق را اکرام کردم غیر زید

ليكن — لیکن استدراک ایجوندر مثلا زید آمدم لیکن

عمرو نیامد یعنی زید کلدی لیکن عمرو کلمدی

برآی — ولی دخی جائزدر برآی تعلیل ایچوندر مثلا برای

خدای یعنی تکری ایچون

اتمام یافت ونوشته شد بقلم الحاج احمد واثق

عن خلفاء مکتوبی دفتری المشتهر

بجادرجی زاده لیکن نوشته کردم

از نسخهٔ سقیمه قابل تصحیحدر

سنه ۱۲۰۷

